

מה שתו המצרים במכת דם? עיון בספרות המדרשים ובספרות הראשונים

א. מכת דם והיקפה והשאלה מה שתו המצרים במהלכה

הראשונה מבין עשר המכות "שהביא הקב"ה על המצרים במצרים"¹ הייתה מכת דם. תחילה מתוארת המכה בקצרה כאשר שלח ה' את משה להתרות בפרעה (שמות ז, יז-יח). לאחר שסירב פרעה לשלח את ישראל ונצטווה משה לומר לאהרן לבצע את המכה, מתוארת מכה זו ביתר הרחבה (שם, יט-כה):

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה אָמַר אֶל אֶהֱרֹן קַח מַטֶּף וְנָטָה יָדָךְ עַל מִימֵי מִצְרַיִם עַל נְהָרָתָם עַל יְאֻרֵיהֶם וְעַל אֲגָמֵיהֶם וְעַל כָּל מְקוֹה מִימֵיהֶם וַיְהִי דָם וְהָיָה דָם בְּכָל אֲרֶץ מִצְרַיִם וּבְעַצִּים וּבְאֲבָנִים [...] וַיַּהֲפֹכוּ כָּל הַמַּיִם אֲשֶׁר בַּיָּאֵר לְדָם. וְהִדְגָּה אֲשֶׁר בַּיָּאֵר מֵתָה וַיָּבֹאֲשׁ הַיָּאֵר וְלֹא יָכְלוּ מִצְרַיִם לְשִׁתּוֹת מַיִם מִן הַיָּאֵר וַיְהִי הַדָּם בְּכָל אֲרֶץ מִצְרַיִם [...] וַיַּחֲפְרוּ כָּל מִצְרַיִם סְבִיבֹת הַיָּאֵר מַיִם לְשִׁתּוֹת כִּי לֹא יָכְלוּ לְשִׁתּוֹת מִמֵּי הַיָּאֵר. וַיִּמָּלֵא שְׂבָעַת יָמִים אַחֲרֵי הַכּוֹת ה' אֶת הַיָּאֵר.

השאלה המתבקשת היא: מה שתו המצרים במהלך מכת דם? יותר מכך, לפי פשוטו של מקרא נראה שנמשכה מכה זו שבעה ימים,² ואם כן הקושי מחריף

* בנושא הנידון כאן עסקתי לראשונה בקצרה בדף שבועי מס' 1253, אוניברסיטת בר-אילן, פרשת וארא תשע"ח.

1 כלשון המובא בהגדה של פסח ובהרבה מדרשים (כמו: ספרי ואתחנן, פיסקא כז, מהדו' פינקלשטיין, עמ' 43; אבות דר' נתן, נוסח ב, פרק לו). יש שראו במשמעות לשון זה שעשר המכות באו דווקא על המצרים במצרים ולא על ישראל שהיו שם, ועל כך שנינו באבות (פ"ה מ"ד): "עשרה ניסים נעשו לאבותינו במצרים" - שניצולו מעשר המכות. ראו: פירוש הריטב"א להגדה, בתוך: הגדה של פסח תורת חיים עם פירושי הראשונים, מהדו' רמ"ל קצנבלבגון, ירושלים תשנ"ח, עמ' קיח-קיט. וראו על כך עוד להלן הערה 7.

2 ככתוב "וימלא שבעת ימים אחרי הפות ה' את הַיָּאֵר", ורבים בארו כי מכה זו נמשכה שבעה ימים. ראו: רש"י, רשב"ם, ראב"ע, רבנו בחיי, רלב"ג ועוד, שמות שם (וראו גם: שו"ת הרדב"ז, ח"ב, סי' תתיג, שהבהיר כי כל המכות, כמו מכת דם, אכן שימשו שבעה ימים, למעט מכת בכורות). הבנה זו יסודה במדרשי חז"ל - כן כבר עולה מן התרגום המיוחס

ביותר: היאך שרדו המצרים כל כך הרבה זמן ללא מים? ובלשון רבנו בחיי (שמות ז, כב): "היאך יכולים לשהות ז' ימים בלא מים?".

זאת ועוד, הגם שבהתראה על המכה נאמר כי "הַפִּימִים אֲשֶׁר בְּיֶאֱרֹ" הם שייחפכו לדם, הרי שבציווי לאהרן נאמר: "וְיָנֹטָה יָדְךָ עַל מִימֵי מִצְרַיִם עַל נְהֻרָתָם עַל יְאֲרֵיהֶם וְעַל אֲגֻמֵּיהֶם וְעַל כָּל מְקוֹה מִימֵיהֶם וַיְהִי דָם וַהֲיָה דָם בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְעַצְמֵם וּבְאֲבָנֵם", ומשתמע שכל המים אשר היו בארץ מצרים נהפכו לדם. כך נקטו חז"ל ואמרו (תנחומא בובר, וארא, יד):³

מהו "על נהרותם" - בכל מקום שהיו המים נעשין דם, מהו "על כל מקוה מימיהם" - אפילו מה שהיה בקיתון נעשה דם, ואפילו מה שהיה המצרי רוקק מתוך פיו נעשה דם, שנאמר "והיה דם בכל ארץ מצרים".

ועוד אמרו במדרש הגדול (מהדו' ר"מ מרגליות, וארא, עמ' קיז):

"ונטה ידך על מימי מצרים" - אין לי אלא מים שביאר, שבבורות ושבשיחין ושבמעורות מנין, ת"ל "על נהרותם על יאריהם ועל אגמיהם ועל כל מקוה מימיהם ויהיו דם" [...] "ובעצים ובאבנים" - אלו מים שאובים [...] אין לי אלא מים שבאבנים ושבבעצים, מנין לכל המים השאובין שבכל הכלים שנהפכו, ת"ל "הפך את מימיהם לדם" (תהלים קה, כט). אף מימי כל הפירות כיון שהיו נשחטין נעשין דם, שנאמר "ובעצים ובאבנים".⁴

ליונתן, שמות שם, וכך מפורש בתנחומא בובר, וארא, יד; בנדפס וארא, יג; שמות רבה ט, יב. וכן הוא במדרש לקח טוב, שמות ז, כה. ועיינו בתנחומא ובשמות רבה שם, שיש הסבור שהמכה הייתה משמשת כ"ד ימים (ובמדרש תהלים, עח, ט, מהדו' בובר, עמ' 349, נאמר שהמכה הייתה כ"ג ימים), ולדעה זו הקושיה אך תתעצם. ואולם, אפשר לפרש ששבעת הימים אינם מתארים את משך המכה אלא את מספר הימים שחלפו מאז המכה עד אשר אירע המסופר לאחר מכן בתורה. ראו: ע' חכם, ספר שמות עם פירוש דעת מקרא, ח"א, ירושלים תשנ"ה, עמ' קיח-קיט. וראו גם להלן סעיף ג, א, פירושו של ר"י בכור שור.

3 בדומה לכך בתנחומא הנדפס, וארא, יג; שמות רבה ט, י.

4 נראה כי מדרש זה מפרש את התיבות "ובעצים ובאבנים" בשני אופנים. בתחילה פירש שהכוונה לכלי עץ ולכלי אבן, שכל המים אשר בהם נהפכו לדם, וכמובא בתרגום אונקלוס (ובתרגום המיוחס ליונתן) שמות ז, יט: "וּבְמִנֵּי אֶצְא וּבְמִנֵּי אֲבָנָא". עתה מוסיף המדרש ומפרש שהכוונה לכל פירות העצים, וכנראה גם לצמחים הגדלים באדמה ובין האבנים, שגם המים שבהם נהפכו לדם כאשר סחטו אותם.

נמצינו למדים מן המדרשים הללו, שלא רק ש"לא יָכְלוּ לְשִׁתּוֹת מִיִּמֵי הַיָּאֵר", אלא לא יכלו המצרים לשתות מים בכלל – מכליהם, מאשר בבתיהם, ומאשר ברחבי כל ארץ מצרים,⁵ ואף לא יכלו לשתות "מימי כל הפירות". ולפי המדרשים הללו, השאלה אפוא אך גדלה ומתעצמת: הכיצד שרדו המצרים את מכת דם?⁶

ב. מגוון האפשרויות המופיעות בספרות חז"ל

על הקושי הנידון כאן כבר עמדו חז"ל והם גם שהתירוהו בכמה אופנים, ולהלן נציע את דבריהם לפי סדר עולה – מן הדעה המצמצמת אל הדעה המרחיבה את אפשרויות השתייה של המצרים.

בטרם נציע את שני האופנים הראשונים נקדים לומר, כי מדברי חז"ל עולה כי מכת דם לא פגעה בבני ישראל; היה להם מים בכליהם, ואף יכולים היו לשתות מן היאור!⁷ ואולם, נראה לכאורה כי אין תמימות דעים אצל חז"ל אם המצרים היו יכולים ליהנות מן המים שביד ישראל אם לאו.

5 ובמדרשים נוספים נאמר שגם מים שהיו מביאים המצרים ממקומות אחרים היו נהפכים לדם. ראו: ר' טוביה ב"ר אליעזר, מדרש לקח טוב, שמות ז', יט; ר' מנחם ב"ר שלמה, מדרש שכל טוב, שמות ז', יט, מהדו' בובר, עמ' 41.

6 רבנו בחיי, שמות יב, כט, בתארו את מכת דם (עפ"י תנחומא בא, ד) כתב: "שהפך מימיהם לדם והיו מתים בצמא, זהו שאמר כי לא יכלו לשתות ממימי היאור" (ובמדרש הגדול, שמות ז', יט-כא, מהדו' מרגליות, עמ' קיז, בתארו את מכת דם והשלכותיה על המצרים, נאמר: "אשה לשה את עיסתה ומביאה לתנור היה הדם מבצבץ מן העצים ומכבה את האור ומתים ברעב"). אכן, פשוט הדבר שגם אם היו מצרים שמתו במהלך המכה הזאת, הרי שרבים מהם נשארו בחיים, ועליהם אנו שואלים: הכיצד הם נשארו בחיים והיאך לא מתו בצמא כאחיהם?

7 (א) במשנה, אבות ה, ד, שנינו: "עשרה ניסים נעשו לאבותינו במצרים", ופירשו רבים כי עשרת הניסים הללו "הם הצלתם מעשר המכות, ושכל מכה ומכה היתה מיוחדת במצרים בלבד בלעדי ישראל". כך לשון הרמב"ם בפירושו למשנה זו, וכן נקטו רבנו יונה, ר"מ המאירי, רבנו בחיי, רשב"ץ ורע"ב (ראו: מסכת אבות עם פירושי הראשונים, משנת ראובן, ח"ב, ירושלים, תש"ע, עמ' רסד-רסה, וראו גם לעיל הערה 1). ר"מ המאירי הוסיף והסביר: "ואף באותם שלא התבאר בהדיא הינצלם מהם, מכל מקום נכתב עניינם במצרים לבד, כמו שביאר בדס: "ולא יכלו מצרים לשתות מים מן היאור". לאמור: מלבד הנס של היהפכות מי היאור לדם, היה נס נוסף (והוא הראשון בעשרת הניסים שציינה המשנה), שבשונה מן המצרים הרי שישראל היו יכולים לשתות ממי היאור! כן כתבו מפורשות הרמב"ם, רבנו בחיי והרשב"ץ שם (כל אחד בסגנונו), וכן כתב הרדב"ז: "כי היו שותים ממימי היאור" (שו"ת הרדב"ז, חלק ב, סי' תתיג). (ב) אשר עולה במשתמע ממשנת אבות (אליבא

(א) מים מלוחים – כך מובא במשנת רבי אליעזר (פרק יט, מהדו' ענעלאו, עמ' 345, וכעין זה במדרש הגדול, מהדו' ר"מ מרגליות, עמ' קיח):⁸

[...] שהיה המצרי רואה קיתן שלמים חיים בידי ישראל, והיה אומ' לו, בבקשה ממך, השקני, וכיון שהוא נוטלו, היה נהפך ונעשה דם. והיו אומ' לו, אי אפשר עד שנשתה שנינו בכלי אחד. והיו המים נחלקין, חצין כלפי ישראל מים, וחצין כלפי המצרי דם, שני (תהלים עח, מד) "וַיִּהְיֶה לְדָם בְּאֵרֵיהֶם וּבְנָחְלֵיהֶם כַּל יִשְׂרָאֵל" – אלו מים חיים, שהיו רואין ביד ישראל, ולא היו יכולין לשתות מהן. אם כן מה היו שותין, מים מלוחין.

לפי מדרש זה, לא זכו המצרים ליהנות מן המים שהיו בידי ישראל והם נאלצו להתקיים על "מים מלוחין". כדעה זו, שהמצרים "שתו מן המים

דהראשונים) מבואר להדיא בכמה מדרשים. כך בדברים רבה, מהדו' ר"ש ליברמן, עקב, עמ' 87: "א"ר יצחק היו המצריים וישראל הולכים לשתות מים מן היאור, המצריים שותים דם וישראל שותים מים" (וכעין זה בדברים רבה הנדפס ג, ח). כך בבמדבר רבה ט, יד: "המצרי משלשל דליו והיהודי משלשל דליו, זה ממלא דם וזה שותה מים". ויש שהדגיש שאירע נס נוסף – למצרים היו דגים מתים בדם היאור, ואילו לישראל היו דגים חיים במי היאור! ראו: ר"י ריינר, וטהר לבנו, מהדו' ברקוביץ, אשדוד תשע"ז, ח"א, פרשת וארא, עמ' רמד. וכך מתואר הדבר במשנת רבי אליעזר, פרק יט, מהדו' ענעלאו, עמ' 344 (ובלשון דומה במדרש הגדול, מהדו' ר"מ מרגליות, ירושלים תשכ"ז, עמ' קיח): "וישראל שותין ממנו ואינן נזקין לא מטעמו, ולא מריחו, ולא ממראיו, ולא היה הופך לדם אלא בפני המצרים". על התהפכויות נוספות במכת דם וניסים נוספים, ראו: ר"א קונקי, אבק סופרים, אמשטרדם תש"ד, פט ע"א–ע"ב. והנה בספרות האחרונים היו שהסתפקו בטיב הנס שנעשה לישראל – אם המים נהפכו למצרים לדם ממש, ולישראל בנס הם היו מתהפכים למים, או שמא המים נשארו מים לישראל ולא היה בדבר נס, ורק אצל המצרים אירע נס שהמים היו מתהפכים לדם. על אפשרויות אלו ועל הצדדים לכאן ולכאן, ראו למשל: אסיפת חכמים ולקוטי שושנים, פרנקפורט תפ"ה, וארא (בשם ר' נפתלי הירץ); החיד"א, פני דוד, ליוורנו תקנ"ב, וארא, מג ע"ב, אות ז. ומדברי המדרשים הללו נראה כאופן השני. (ג) בנוסף לכל התיאורים הללו, מן התרגום המיוחס ליונתן, שמות ז, כב ("מיא דגושן") עולה שבארץ גושן לא נפגעו המים ולא נהיו לדם, וממשנת רבי אליעזר ומתנחומא בובר המצוטטים להלן בפנים (אופנים א-ב), המתארים "קיתן שלמים" ואת "הגיגית", אנו שומעים שהמים בכליהם של ישראל נשארו מים.

8 בסגנון אחר: סדר אליהו רבה, מהדו' רמא"ש, פ"ח, עמ' 41. ואולם שם לא מובא הסיוס על אשר ראו ושתו המצרים.

המלוחים שאינם ראויים לשתייה", מובא גם משם רבנו סעדיה גאון,⁹ אשר הוסיף והסביר שיש להבחין בלשון המקרא בין תיבת "מימי" המתייחסת למים הראויים לשתייה לבין תיבת "מי" המתארת מים שאינם ראויים לשתייה, ובכתוב מפורש שמכת דם פגעה רק ב"מימי מצרים". כלומר, רק במים הראויים לשתייה.

מכלל הדברים הללו עולה שבמהלך מכת דם יכולים היו המצרים לשתות מי ים או מים עכורים ומלוכלכים שהיו ברשותם ובארצם – לפי שמים אלו, שהם "מים מלוחים", לא נהפכו לדם.

(ב) מים קנויים מבני ישראל – לעומת המובא במשנת רבי אליעזר, הרי שבתנחומא בובר, וארא, יד, ובדומה במדרשים נוספים,¹⁰ מובאת הדעה הבאה: אמר ר' אבין הלוי: ממכת הדם העשירו ישראל, כיצד היו המצרי וישראל נתונים בבית אחד, והיתה הגיגית מלאה מים, והיה המצרי הולך למלאות הקיתון מתוכה ונעשית דם, וישראל הולך ושותה מים מתוכה, והיה המצרי אומר תן לי בידך מעט מים והיה נותן לו, נמצאו ביד מצרי דם, והיה אומר לו בוא אני ואתה ונשתה מן הקערה, והיה ישראל שותה מים והמצרי דם, וכשהיה מצרי לוקח מים מישראל במקח שותה מים, לפיכך ממכת הדם העשירו ישראל.

לפי ר' אבין הלוי, יכולים היו המצרים ליהנות מן המים שהיו אצל ישראל, וזאת כאשר הם קנו את המים מישראל. אז ורק אז נותרו המים בעינם. כך שלא

9 כך הביא משמו רבנו בחיי, שמות ז, כד. ובקיצור: ראב"ע, הפירוש הארוך, שמות שם, יט, וכך כתב המלבי"ם, התורה והמצוה, (שם ז, כב): "והעיקר כדברי רס"ג שלא נהפכו לדם רק מים הראויים לשתייה", ע"ש. וראו גם: רא"מ הכהן רפפורט (המאה הטי"ז), מנחה בלולה, ב"ב תשמ"ט, ח"א, וארא ח, כד, עמ' קפא, שעמד על ההבחנה בין "מי" לבין "מימי" (בלא להזכיר את רס"ג).

10 כעין זה בתנחומא הנדפס, וארא, יג; שמות רבה ט, י; מדרש תהלים, מזמור עח, אות י; ילקוט שמעוני, וארא, רמז קפב. ובדומה במדרש הגדול, עמ' קיח-קיט. וראו גם: זוהר, חלק ב, כח ע"ב ("מיא בממונא").

הוכרחו המצרים לשתות מים מלוחים (כאופן א), לפי שגם מים זכים וצלולים היו בהישג ידם במהלך המכה תמורת כסף ודמים מרובים.¹¹

המשותף לכל המדרשים שהובאו עד כה הוא שכל המים הראויים לשתייה במצרים לקו – הן מי היאור, יובליו וערוציו, הן מי בורות ומערות, הן כל המים שבכלי המצרים. ולא נחלקו אלא בעניין אחד: האם היו המצרים יכולים ליהנות מן המים שהיו ביד ישראל.

ושמא גם בזה לא נחלקו המדרשים שלפנינו אלא הם משלימים זה את זה, "ומר אמר חדא (מים מלוחים) ומר אמר חדא (מים קנויים) ולא פליגי!"¹² ואם כך, קרוב לומר שהעניינים שבמצרים נאלצו להסתפק במים מלוחים שהיו מן

11 בתנחומא הנדפס, וארא יג (וכעין זה במדרש תהלים, עח, י), נאמר: "וכשהיה לוקח מישאל בדמים יקרים היה שותה מים, מכאן העשירו ישראל". ר"ש שבדרון (לב שלום, שמות, ירושלים תשס"ג, עמ' עב-עג) חידש שמחיר המים לא היה מחיר אחיד וקבוע אלא מחיר אישי ומשתנה לכל מצרי ומצרי בכל פעם שקנה מים. לדבריו, לא ישראל נקבו במחיר הנדרש אלא המצרי היה מציע מעצמו סכום כסף, ולעתים היה נאלץ להוסיף עליו עוד ועוד, עד אשר נשארו המים בעינם ולא נהפכו בידיו לדם, וכך אירע בכל קנייה וקנייה. לאור זאת, הסביר ר"ש שבדרון, מדוקדק יפה לשון התנחומא "בדמים יקרים". וראו גם: ר"מ לואיס, מטעמי השולחן, ירושלים, תשע"ה, עמ' 131, שכתב כי במחיר המים פעל העיקרון של מדה כנגד מדה, ומצרי שהתאכזר לישראל ועינה אותם יותר, בעבורו היה מחיר המים גבוה יותר, ודייק כן מלשון מדרש הגדול, שמות ח, יד, מהדו' מרגליות, עמ' קכד: "וכל אחד ואחד מן המצרים היה נידון במכות לפי שעבודו ששעבד את ישראל".

12 אמנם, לשון משנת רבי אליעזר הוא: "אלו מים חיים, שהיו רואין ביד ישראל, ולא היו יכולין לשתות מהן. אם כן מה היו שותין, מים מלוחין". אבל אפשר שכונתו ש"לא היו יכולים לשתות מהן" כמות שהם, ללא תשלום, אבל אם וכאשר שילמו עליהם יכולים היו לשתותם – וכדעת ר' אבין הלוי. סיוע מסוים להבנה זו עולה ממדרש שמות רבה, ששם (ט, י) הובאה דעת רבי אבין הלוי, ובהמשך המדרש (ט, יא, מהדו' שנאן, עמ' 221) הובא: "מהו 'ובעצים ובאבנים' (שמות ז, יט)? רבותינו אמרו: אף עבודה זרה שלהם לקו בדם...; דבר אחר: ובעצים ובאבנים – שהיו המים ששותים עם יהודי בכלי אחד, בכלי עץ או בכלי אבן, נהפכין לדם בפיו". והנה אף שבעיון ראשון נראה כי אין כל דרך למצרי לשתות מים שביד ישראל, שהרי הם "נהפכין לדם בפיו", הרי שסמיכות דברי רבי אבין הלוי לדרשה זו (לפניה שם במדרש) מלמדת שאין הדברים הללו חלוטים, אלא המים נהפכים לדם בפיו אם לא ישלם עליהם, ואולם אם המצרי ישלם עליהם, כי אז הם יישארו למים, ובדומה לכך אפשר לומר על המובא במשנת רבי אליעזר וכאמור. כמו כן, גם בנוגע לדברי רבי אבין הלוי אפשר לומר שהוא לא בא לשלול את האפשרות של מים מלוחים, אלא הוא בא להוסיף עליה וללמד שגם היה היכי תמצא לשתות מים צלולים, ומן הסתם רבים העדיפו אפשרות זו על פני מים מלוחים, אף שהדבר היה כרוך בתשלום, ולכן קבע כי "ממכת דם העשירו ישראל".

הסתם בחינם, ואילו העשירים שבמצרים ובעלי האמצעים העדיפו לקנות מים צלולים, ואף במחיר גבוה, ומהם העשירו ישראל.

כך או כך, לעומת התיאור הזה של מכת דם, ש"בכל מקום שהיו המים נעשין דם", שהוא התיאור המקובל והרווח במדרשי חז"ל, הרי שמצאנו תיאור שונה, המגביל את היקפה של מכת דם, ועליו נעמוד בפסקה הבאה.

(ג) רק מי היאור נהפכו לדם – במדרש שמות רבה (ט, יא) מובאות מספר דעות של כמה מחכמי המדרש בעניין היקפה של מכת דם, ומתברר שיש מהם הסבור שמכת דם לא פגעה בכל המים שבמצרים אלא במי היאור בלבד. להלן נביא את דברי המדרש בחטיבה אחת, ולאחר מכן נדון בדברי החכמים שבכל יחידה ויחידה. כך לשון המדרש (שמות רבה ט, יא, מהדו' שנאן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 219–221):

[א] 'ויחפרו כל מצרים' [סביבת היאר] (ז 24) ר' יהודה אומר: הזכור של יאור לקה.¹³ ר' נחמיה אומר: מלמעלה ומלמטה לקה וכל מצרים לקו מימיה בדם. אמר לו ר' יהודה: ומה אני מקיים ויחפרו כל מצרים סביבת היאר? אמר לו: לפי שהיו המצרים אומרים: כל המים שראו משה ואהרן נעשו דם, והיו חופרים להוציא מים לשתות ממה שלא ראו בעיניהם.

[ב] אמר ר' ברכיה: מאי דכתיב 'ויחפרו כל המים אשר ביאר לדם' (ז 20)? משל לעבד שהיה לוקה בפני רבו. מה שהיה¹⁴ לוקה על מעיו היה הופך עצמו ולוקה על גופו. כך היה היאור מהפך עצמו כדי שלא תשלוט בו המכה ולא היה מועיל, שכלו נהפך דם.

[ג] אמר ר' יוסי בר אבין: כלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט. 'על מימי מצרים' (ז 19) – הרי זה כלל א'; 'על נהרתם על יאריהם ועל

13 כך הנוסח במהדו' שנאן "הזכור של יאור לקה", ואילו בדפוסים "שביאור לקה". וכתב שנאן, עמ' 219, הערה 37: "הזכור של יאור – המקום שממנו נובע היאור, מקורו", והוכיח כן ממספר מקורות, והוסיף: "בדפוס לא הובנה התיבה ולכן הושמטה".

14 שנאן, עמ' 220, הערה 43, הסביר: "מה שהיה – כמו 'משהיה' (בתיבה אחת), מאחר שהיה". ויש ממפרשי המדרש שכך הגיהו בלשון המדרש - "משהיה". ראו: מתנות כהונה; יפה תואר (לעיל הערה 17) שם; חידושי הרד"ל שם.

אגמיהם' (שם) – הרי זה פרט; 'ועל כל מקוה מימיהם' (שם) – הרי זה כלל אחר. מה אתה מרבה? כל הדומין להם.

[ד] מהו: 'ובעצים ובאבנים' (ז 19)? רבותינו אמרו: אף עבודה זרה שלהם לקו בדם, כמה דאת אמר: 'אמרים לעץ אבי אתה ולאבן את ילדתנו' (ירמיהו ב 27). דבר אחר: ובעצים ובאבנים - שהיו המים ששותים עם יהודי בכלי אחד, בכלי עץ או בכלי אבן, נהפכין לדם בפיו. ויש אומרים: אף אמבטאות ובתי כסאות שלהם לקו, וכשהיה אחד מהם הולך ויושב על גבי המטה או על גבי האבן או על גבי הסלע היו מפסידין את בגדיהם בדם, וכן הוא אומר: 'ויהי הדם בכל ארץ מצרים' (ז 21).

[א] רבי יהודה ורבי נחמיה – המדרש שלפנינו דן בפסוק (שמות ז, כד) "וַיִּחַפְּרוּ כָל מִצְרַיִם סְבִיבַת הַיָּאֵר מִיַּם לְשִׁתּוֹת כִּי לֹא יָכְלוּ לְשִׁתּוֹת מִמֵּי הַיָּאֵר". בכתוב לא נתפרש האם מצאו המצרים מים בחפירותיהם מסביב ליאור, ובכך נחלקו חכמי המדרש.

לפי רבי נחמיה הם לא מצאו מים. שכן, כל המים במצרים נהפכו לדם, הגלויים והנסתרים, הן המים שעל הארץ הן המים שמתחת לארץ, וכלשונו "מלמעלה ומלמטה לקה". אכן, המצרים חשבו (ולו בתחילה) שרק המים המגולים נהפכו לדם, ולכן הם חפרו מסביב ליאור,¹⁵ ואת זאת מתאר הכתוב שלפנינו: את ניסיונות השווא של המצרים למצוא מים.¹⁶

15 וכמוסבר במפרשי המדרש. ראו: מתנות כהונה שם; הגהות הרד"ל ואשד הנחלים, נדפסו יחדיו במדרש רבה, ספר שמות, וילנא תר"ט; שמות רבה שם, עמ' 123–124.

16 כדעת רבי נחמיה איתא גם במשנת רבי אליעזר, פרשה יט, מהדו' ענעלאו, עמוד 344 (וכעין זה במדרש הגדול, שמות ז, כד, מהדו' מרגליות, עמ' קיח): "ומה היו המצרים עושין. היו חופרין בורות חדשים, בורות שאין נעשין דם, שנא' ויחפרו כל מצרים סביבות היאר מים. וישתו אין כת' [כן, אלא] לשתות, שביקשו לשתות ולא שתו, לפי שנעשו דם". הרי שגם מדרש זה סבור שלא הצליחו המצרים לשתות מים על ידי חפירותיהם, וכרבי נחמיה. ואת לשון מדרש זה "היו חופרין בורות חדשים, בורות שאין נעשין דם", כפי הנראה, יש לפרש שכך סברו המצרים בתחילה, שבורות אלו שיחפרו לא נעשו מימיהם לדם, אלא שטעו בכך "לפי שנעשו דם". כהבנה זו עולה מלשון מדרש הגדול "היו חופרין בארות חדשים סבורין שאינן נעשין דם". ואולם, לפי פירושו של ר' ישעיה, להלן הערה 26, ייתכן לפרש בלשון משנת ר"א שבאמת בתחילה כאשר חפרו עדיין היה מים בבורות, אלא שמהרה נהפכו גם מים אלו לדם, ולא הספיקו לשתות מהם.

לעומת זאת, רבי יהודה סבור שהמצרים מצאו מים מסביב ליאור. שכן, רק מי היאור הגלויים לקו אבל המים הנסתרים, מי התהום, נשארו ללא פגע, והוא הדבר שהכתוב הזה בא ללמד: שדווקא מי היאור הם שלקו, אבל מסביב לו, מתחת לאדמה, הם אכן מצאו מים.

זאת ועוד, בשונה מרבי נחמיה שהדגיש (לפנינו במדרש): "וכל מצרים לקו מימיה בדם", הרי שרבי יהודה אמר (לפי נוסח הדפוס) "שביאור לקה", ובדבריו אלו דקדק ר' שמואל יפה אשכנזי (טורקיה, מאה ט"ז) וכך כתב:¹⁷

פי' ר"י סבר שמה שביאור לבד לקה ולא מה שהיה במצרים בכלים וכיוצא ולא מה שתחת לארץ. ודייק מדכתי' על המים אשר ביא' דמשמע ביא' לבד, ומדכתי' ויחפרו מצרי' דמשמ' שמה שמתחת לארץ לא לקה [...] אבל מה שכב' היה להם בכלי או בבור' שיחין ומערות שלא יבוא מחדש מי נילוס יהיו כהוייתן.

נמצינו למדים:¹⁸ לדעת רבי יהודה, לא רק סביבות היאור מתחת האדמה מצאו המצרים מים, אלא הם היו יכולים לשתות גם ממים שבכליהם, ואף מי בורות שיחין ומערות. שכל אלו לא לקו אלא נשארו כהוייתם.

17 יפה תואר, ויניציאה תי"ז, שמות רבה ט, יא, דף סג ע"ד, ד"ה שביאור לקה, ועיינו עוד שם מה שהסביר בדעת ר"י.

18 זאת כאמור לפי פירוש מהר"ש יפה בדעת רבי יהודה, שדקדק כן בתיבות "שביאור לקה". ואולם יש מקום לומר כי לפי רבי יהודה באמת לקו כל המים שבמצרים, גם מי בורות שיחין ומערות וגם המים שבכלי המצרים, ורק מי התהום הם שלא לקו! לפי הבנה זו תיבת "שביאור" שנקט רבי יהודה מייצגת את כל המים הגלויים שבמצרים (שרובם הם מי היאור), וכולם לקו. ייתכן שתובנה כזו עולה מן הזוהר, חלק ב, כח ע"ב: "ויאמר ה' אל משה אמור אל אהרן קח מטף ונטה ידך על מימי מצרים על נהרותם על יאוריהם ועל אגמיהם ועל כל מקוה מימיהם ויהיו דם וגו', אמר רבי יהודה: האי קרא אית לאסתכלא ביה, והיך יכול למהך לכל הני אתרי, ותו דהא כתיב וימלא שבעת ימים אחרי הכות ה' את היאור, את היאור כתיב ואת אמרת על מימי מצרים על נהרותם על יאוריהם ועל אגמיהם, אלא מימי מצרים נילוס חוה, ומתמן אתמליין כל אינון שאר אגמין ויאורין ומבועין וכל מימין דילהון. ועל דא אהרן לא נטה למחאה אלא לנילוס בלחודו, ותא חזי דהכי הוא דכתיב ולא יכלו מצרים לשתות מים מן היאור". לדברי הזוהר, אהרן אמנם הכה רק את היאור, אבל הכאתו זו גרמה לכך שלקו כל מימי מצרים, ובלשונו: "כל מימין דילהון". אפשר שכוונת הזוהר במילים האלו לכלול גם מי בורות, שיחין ומערות, וגם מים שבכלי המצרים, וללמד בא שכאשר הוכה היאור כל המים הללו לקו. לאור זאת נוכל לומר כי לפי רבי יהודה (בשמות רבה שלפנינו) אכן לקו כל מימי מצרים למעט מי התהום. (ואולם אפשר לפרש באופן אחר,

[ב] רבי ברכיה – דעת רבי ברכיה מובאת לאחר מחלוקת רבי יהודה ורבי נחמיה, ונראה כי דעתו כדעת רבי נחמיה שכל מי היאור לקו "מלמעלה ומלמטה". אמנם, יש לדקדק בכוונת המשל והנמשל בדברי רבי ברכיה, ועם זאת, סוף דבריו ובפרט הדגשתו "שכולו נהפך לדם" מלמדים בבירור שלדעתו כל מי היאור נהפכו לדם – מים עליונים ומים תחתונים, הגלויים והנסתרים, וכפי שסבור רבי נחמיה.

[ג] רבי יוסי בר אבין – לכאורה נראה כי גם דברי רבי יוסי בר אבין תואמים לדברי רבי נחמיה, שכל מי היאור לקו. כמו כן, רבי יוסי מדגיש שלא רק מי היאור לקו אלא גם שאר כל נהרות מצרים ואגמיה וכל מקווה מימיהם ו"כל הדומים להם", וגם בזאת עולים דבריו בקנה אחד עם דברי רבי נחמיה שקבע: "כל מצרים לקו מימיה בדם", אלא שרבי יוסי הצביע על דרך חדשה המלמדת זאת – כלל ופרט וכלל.¹⁹

ואולם, יש ממפרשי המדרש הסבורים שרבי יוסי בר אבין מבטא דעה חדשה בעניין היקף מכת דם. מפרשים אלו קשרו את דברי רבי יוסי עם המשך דברי המדרש בעניין "ובעצים ובאבנים", ולדעתם לא בכדי הם נסמכו יחדיו לפי שהם תלויים זה בזה. כך אחז ר' שמואל יפה אשכנזי, בפירושו לדברי רבי יוסי בר אבין, ואלו עיקרי דבריו:²⁰

שכוונת הזוהר היא שלקו רק המים המחוברים למי היאור, וכלשונו לפני כן: "ומתמן אתמליין כל אינון שאר אגמין ויאורין ומבויעין", ובסיימו "כל מימין דילהון" כוונתו רק למים הללו הנמשכים מן היאור, ונמצא שמי בורות שיחין ומערות העומדים בפני עצמם, וכן מים שבכלי המצרים - לא לקו, ומשום כך נקטנו בלשון ספק לגבי משמעות דברי הזוהר).
 19 כך נראה שהבין בדעתו רצ"א שפירא מדינוב, אגרא דכלה, מהדו' רצ"א פאנעט, ב"ב תשס"ט, כרך ב, פרשת וארא, עמ' טז-יז. לדבריו שם, רבי יוסי בר אבין סבור כמוכח לפני כן בשמות רבה, שממכת דם העשירו ישראל. לאמור: גם ר"י בר אבין בדעה שלא היו למצרים מי שתייה כלל, כי כל מימי מצרים נהפכו לדם, וכרבי נחמיה.
 20 יפה תואר, שמות רבה שם, סד ע"ד, ד"ה כל הדומין להן.

כל הדומין להן – דהיינו מים נובעין, כדאמר בפ' אלו טרפוי²¹ גבי מכל אשר במים דדרשינן ליה כלל ופרט, מה הפרט מפורש מים נובעין אף כל מים נובעין, מאי רבי רבי חריצין ונעיצין, ומאי מי' בור' שיחין ומערות. ולפי' זה והיה דם בכל ארץ מצרים היינו מהמים הנובעים שבכל גבול מצרים. והא דרבי יוסי לא כר"י ולא כ"ר נחמיה דלעי' [...] אף ע"ז שלהם לקה בדם [...] ד"א ובעצים ובאבנים וכו' – הך אזלא כדר' נחמיה דלעיל, ומשוי' דמהיה דם בכל ארץ מצרים מרב' כל מימי מצרי' אייתר ליה ובעצים ובאבנים לנשתים עם היהודי בכלי אחד.

גם הרד"ל פירש את דברי רבי יוסי בר אבין בדומה לכך וכתב: "מרבח כל הדומין להם – משמע שאין מרבח כ"א מים המכונסין בקרקע אבל שבכלים לא לקו כלל (וע' סוף פ"ג דחולין). ולכן דרש ובעצים ובאבנים על עבודת גלולים שלהם".

והנה המעיין בדבריהם מהרה יראה כי אין זהות מלאה בין פירוש מהר"ש יפה לבין פירוש הרד"ל, והם חלוקים באשר כלול בדברי רבי יוסי "מה אתה מרבח כל הדומין להן" – מהר"ש יפה סבור שרבי יוסי מרבח מים נובעים, ואילו הרד"ל סבור שהוא מרבח מים מכונסים בקרקע.

ומכל מקום, נשתוו שניהם בכך שדעת רבי יוסי בר אבין היא דעה חדשה כאן במדרש בנוגע להיקפה של מכת דם. לדברי שניהם, רבי יוסי בר אבין אינו סבור כרבי יהודה שרק היאור לקה, וגם הוא אינו סבור כרבי נחמיה שכל המים שבמצרים לקו, אלא הוא אוחז בדעה ממוצעת – או שרק המים הנובעים לקו בדם, ואילו כל המים העומדים במצרים לא לקו בדם (כמו מי בורות שיחין ומערות ומים שבכלים שלא לקו) לפי מהר"ש יפה; או שרק המים המכונסים בקרקע הם שלקו (ולקו גם מי בורות שיחין ומערות), ואילו כל המים השאובים בכלים של המצריים לא לקו לפי הרד"ל.

כמו כן, לפי הבנתם זו בדברי רבי יוסי תתעורר השאלה, מה אפוא כוונת התורה באמרה "ובעצים ובאבנים", שהרי אין הכוונה למים שבכלי עץ ובכלי

21 חולין סו ע"ב-סז ע"א, עיי"ש בסוגיה. חריצין ונעיצין הן חפירות שנעשות בידי אדם והמים שבהן הם מים נובעים. וראו רש"י, שם סז ע"א ד"ה חריצין וד"ה נעיצין, שעמד על ההבדל בין שני סוגי החפירות הללו.

אבן, שהרי מים אלו לא לקו. משום כך, לדעתם, בסמוך לדברי רבי יוסי, שואל המדרש "מהו ובעצים ובאבנים" (כמצוטט כאן לעיל) – ושאלה זו מכוונת לדברי רבי יוסי! – והמדרש מיישב בהבאתו את דברי רבותינו: "אף עבודה זרה שלהם לקו בדם". כלומר, רבי יוסי בר אבין, לשיטתו, יסביר את התיבות "ובעצים ובאבנים" כדברי רבותינו אלו.

ואולם, כבר העירו מלומדים²² שהבנה זו אינה מוכרחת, ואפשר לראות את יחידות ג-ד במדרש שלפנינו כשתי יחידות עצמאיות שאינן תלויות זו בזו, ואין צורך לקשר בין דרשת הכתוב על "ובעצים ובאבנים" לבין דרשת רבי יוסי שלפני כן במדרש. ולפי דרכם זו, ייתכן לומר שרבי יוסי בר אבין אכן סבור כרבי נחמיה. כך או כך, יושם אל לב כי גם אם נאמר (כמהר"ש יפה והרד"ל) שרבי יוסי בר אבין נוקט בתובנה חדשה ושונה מקודמותיה במדרש, לא בהכרח נתחדשה לנו בדבריו אפשרות שתייה שלא הכרנו קודם בשמות רבה, והדבר הזה תלוי בהבנתנו את דברי רבי יהודה במדרש הזה.

שכן, אם נבין את דברי רבי יהודה כפי שפירשו מהר"ש יפה (לעיל [א])²³ – שרק מי היאור הגלויים לקו, הרי שכל שנתחדש לנו עתה הוא שיש עוד חכם, הוא רבי יוסי בר אבין, הסבור כרבי יהודה – שיכולים היו המצרים לשתות ממי בורות ומעורות (למהר"ש יפה) וכן מן המים אשר היו בכליהם (הן למהר"ש יפה הן לרד"ל). ואולם, רבי יהודה עצמו סבור שבנוסף לכך המצרים יכולים היו גם לשתות מי תהום – מים שחפרו מסביב היאור, לפי שגם מים אלו לא נהפכו לדם. [ד] רבים ממפרשי המקרא כרבי יהודה – להשלמת פסקה זו נאמר, כי אף שבמדרשי חז"ל דעתו של רבי יהודה היא דעת מיעוט (ואולי אף דעה יחידאית),²⁴

22 כמו שנאן, במהדורתו, עמ' 221, הערה 50: "מהו 'ובעצים ובאבנים' – יש מן הפרשנים (כגון הרד"ל) הקושרים יחידה זו לקודמתה, אך אין לדבר יסוד ואין בו צורך". וראו גם לעיל הערה 19.

23 ואולם אם נבין את דברי רבי יהודה, כפי שהוצע לעיל הערה 18, שכל מימי מצרים לקו, לבד ממי התהום שלא לקו, כי אז, אכן התחדשו לנו בדברי רבי יוסי בר אבין אופני שתייה למצרים, והם: מי בורות ומעורות לפי מהר"ש יפה, וכן מים שהיו בכליהם, הן לפי מהר"ש יפה הן לפי הרד"ל.

24 בדברי התרגום המיוחס ליונתן יש מקום להסתפק. שכן על הפסוק (שמות ז, כד): "וַיִּחַפְּרוּ כָּל מִצְרַיִם סָבִיבֵת הַיָּאָר מִיָּם לְשִׁתּוֹת כִּי לֹא יָכְלוּ לְשִׁתּוֹת מִמֵּי הַיָּאָר", מובא במיוחס ליונתן: "וַיִּחַפְּרוּ מִצְרַיִם חֲזָרָנוֹת נִהְרָא מוֹי לְמִשְׁתֵּי וְלֹא אֶשְׁכְּחוּ צִלְלִין" (=ויחפרו מצרים

הרי שרבים ממפרשי המקרא נקטו כמותו, ואולם הם לא התייחסו לדברי רבי יהודה (שבמדרש שמות רבה) ולא הזכירוהו, אלא הם נקטו כך מעצמם בהבנתם את פשט הכתוב.

כך נקט הראב"ע בהסבירו את הפסוק "ויחפרו כל מצרים" וכו' (שמות ז, כב):²⁵ "שהיו שותים מהמים שחפרו", וכן נקטו ראשונים נוספים. אכן, רבים מהם²⁶ לא כתבו כן בנוגע לשאלה הנידונה מה שתו המצרים במכת דם, אלא

סביבות הנהר מים לשתות, ולא מצאו צלולים]. מדברי התרגום עולה כי מים לא צלולים נמצאו בחפירות מסביב ליאור, וכפי הנראה את המים האלו שתו המצרים. והנה, אף שבהשקפה ראשונה נראה שדברי התרגום הם כשיטת רבי יהודה במדרש שמות רבה, שבחפירות מסביב ליאור מצאו המצרים מים, הרי שהדגשתו של התרגום שהמים מסביב ליאור לא היו צלולים ("לא אשכחו צלילין") נותנת מקום לתהות שמא הוא אוחז בשיטת המדרשים (משנת ר"א ומדרש הגדול, לעיל סעיף ב, א) שהמים ששתו המצרים היו "מים מלוחים", וללמדנו בא שאת המים האלו, העכורים והמלוכלכים, השיגו המצרים (גם) בחפירותיהם סביבות היאור.

25 אכן, לדעת הראב"ע (הפירוש הארוך, ז, כד), בשונה מגישת חז"ל והראשונים (לעיל הערה 7), מכת דם פגעה גם בישראל, וכן לדעתו היה במכות צפרדע וכינים, והדגיש "ואלו השלש מעט הזיקין". והוסיף וכתב: "וכאשר חפרו המצרים כן חפרו העברים" (!) - ואת דבריו אלו רבים שללו נחרצות. כך כתב רבנו יעקב ב"ר אשר (פירוש הטור על התורה, מהדו' ר"ק רייניץ, ח"א, ירושלים, תשס"ו, שמות ז, כה, עמ' ערה): "והפלגתו על דברי חכמים ורודפו אחרי הפשט הביאו לזה הדעת, כי חלילה לאל להכות לישראל, כי אין מעצור לה' להושיע את אשר ירצה, ולהכות לאשר ירצה". וכן התייחס לדבריו הרדב"ז וכתב (לעיל שם): "אסור להאמין דבר זה, כ"ש שהכתובים מורים הפך", ע"ש. וכן שלל את דברי הראב"ע הללו - מהר"ש יפה, לעיל הערה 17, דף סג ע"ג, ד"ה ממכת דם העשירו, וכתב: "אין ידים לו", ועע"ש אשר הקשה עליו.

26 כמו: נימוקי חומש לרבינו ישעיה, מהדו' רח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ב, עמ' לו; רבנו חזקיה ב"ר מנחם, חזקוני, מהדו' רח"ד שעוועל, ירושלים תשס"ו, שמות ז, כ, עמ' קצט-ר; פירושי התורה לר' חיים פלטיאל, מהדו' לנגה, ירושלים תשמ"א, עמ' 196, וארא, ז 22; רבנו בחיי ורלב"ג, שמות שם; ר"י קארו, תולדות יצחק, כרך א, מהדו' וגשל, ירושלים תשנ"ד, עמ' רב. ובספר מושב זקנים על התורה, מהדו' ששון, לונדון תשי"ט, עמ' קטז, נקט גם כאופן זה וכתב: "הקשה הר' ר' ישעיה א"כ מה מכה היתה זאת, כיון שחופרין ומוצאין מים. וי"ל מפני הטורח שהיה להם לחפור בכל שעה בכל ארץ מצרים כי אותם המים היו נעשים דם". כלומר, אף שחפרו המצרים ומצאו מים, נהפכו גם המים הללו לדם, ונאלצו לחפור שוב ושוב במהלך מכת דם. אכן, לא מבורר מדבריו אם המים נהפכו לדם כבר בהיותם בתוך החפירות עצמן, או רק לאחר שהוציאו המצרים ודלו אותם משם לתוך כליהם אז נהפכו לדם, וכך או כך למדנו מדבריו על נס נוסף - שמכת דם הייתה מכה מתמשכת ומתחדשת במים אשר

בהתייחסותם לשאלה אחרת (להלן סעיף ו, א) – מניין היה לחרטומים מים להופכם לדם, אלא שמתשובתם ממילא שמעיין תרתי – גם על המים שהיו לחרטומים וגם על המים שהיו למצרים.

וכן מצאנו אחרונים שנקטו כדברי רבי יהודה במדרש וכפי שהסבירו ר"ש יפה אשכנזי, מבלי להזכירו.²⁷ כך כתב רש"י הירש:²⁸ "גם בהתראה וגם במכה עצמה, מדברת התורה שוב ושוב ובמפורש, רק על מי היאור, 'והמים אשר ביאר'." מי הבארות נותרו ראויים לשתייה".

כללו של דבר, רבים ממפרשי המקרא מצדדים בכך שהמצרים אכן מצאו מים בחפירותיהם סביב היאור, ולדעתם זהו פשוטו של מקרא.

בנוסף לאפשרויות שנסקרו עד כה, שנתנו מענה לשאלה הנידונה מה שתו המצרים במהלך מכת דם, מצאנו בספרות המדרשים התייחסות ממוקדת לפרעה ולחרטומים, שייתכן שיש בחלק מהן מענה גם לעם המצרי, ועליהן נעמוד בפסקאות הבאות.

(ד) מעמדו המיוחד של פרעה – הגם שבפסוקי התורה המתארים את מכת דם לא נראה שנשתנה פרעה משאר המצרים, הרי שתיאור מיוחד על פרעה מובא

התגלו ונחשפו במהלכה וכעולה ממדרש הגדול בעניין מימי הפירות, לעיל סעיף א, וראו גם לעיל הערה 16.

27 ויש ששילב בין דברי רבי יהודה (מבלי להזכירו) לבין דברי רבי אבין הלוי (לעיל פסקה ב), עם הדעה שתובא להלן (סעיף ג, ב) לגבי כלי מתכות, וכתב שהמים בחפירות גם הם נהפכו לדם כאשר חפרו המצרים, ורק כאשר חפרו ישראל אז הם נשארו מים. ואולם, המצרים נאלצו לקנות את המים הללו מיד ישראל בדמים יקרים, ואף לתת את המים הללו שקנו ולשמרם דווקא בכלי מתכות, שאם לא כן היו מתחלפים אצלם לדם. ראו: ר"מ סופר, חתם סופר על התורה, מהדו' ר"נ שטרן, כרך ב, ירושלים תשמ"ז, וארא, עמ' לד–לה, ד"ה ובעצים ובאבנים.

28 חמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י הירש, ניו-יורק תשע"ג, שמות ז, יט, עמ' פח.

במשנת רבי אליעזר²⁹ (פרק יט, מהדו' ענעלאו, עמ' 345-346, וקרוב לזה במדרש הגדול, מהדו' מרגליות, עמ' קיח, שמות ז, כג):³⁰

ומפני מה התחילה מכת צפרדעים בפרעה תחלה. את מוצא מכת דם לא לקה בה פרעה הרשע, שני ויפן פרעה ויבא אל ביתו. ולמה כן. מפני שלשה דברים. אחד שבא וחזר למוטב. ועוד, שהאריך לו הקדוש ברוך הוא, שגדל משה בביתו. ועוד, כדי שיתגדל בעיני המצרים, ובאחרונה הוא לוקה. והוא לא חישוב כן, אלא ולא שת לבו גם לזאת, ונתגאה. וכיון שבאת מכת צפרדעים, אמר הקדוש ברוך הוא, לא תתחיל תחלה אלא בו, שנא' ובכה ובעמך.

לפי מדרש זה (ומקבילותיו), כל הפתרונות שהוצעו עד כה לבעיית המים במצרים לא הוזקק להם פרעה עצמו, משום שהוא זכה ליחס מיוחד ומפלה לטובה במכה זו, ויכול היה להשתמש וליהנות מן המים שהיו בביתו.

מדרש זה מסביר גם את אדישותו של פרעה למכת דם ומדוע לא שת ליבו אליה. אכן, לעניין הזה מצאנו גם הסבר אחר. כך כתב ר' מנחם ב"ר שלמה (המאה הי"ב), מדרש שכל טוב, שמות ז, כג (מהדו' ר"ש בובר, עמ' 42):³¹ "ויבא

29 בשמות רבה ט, יא, מהדו' שטאן, עמ' 219, נאמר: "ויפן פרעה ויבא אל ביתו ולא שת לבו גם לזאת" (ז, 23). לא חשש, שלא הרגיש במכת האלוקים". ואולם, לא נתבאר במדרש זה מדוע לא הרגיש פרעה במכת האלוקים, אבל במדרשים שיובאו להלן בפסקה זו הוסבר הדבר.

30 ובסגנון שונה מובא גם במדרש בראשית רבתי, מהדו' ר"ח אלבק, ירושלים תשי"ז, עמ' 171. ואולם שם נזכר רק נימוק אחד (ולא שלושה) לכך ש"לא נגעה בו מכת הדם". ומעניין לציין כי רמ"ש הכהן בחיבורו משך חכמה, שמות ז, כג, כתב כן מדעתו: "דמכת דם לא היה בבית פרעה". ואפשר שדייק כן מלשון הפסוק (שמות ז, כג): "וַיִּפֶן פְּרָעָה וַיָּבֹא אֶל בֵּיתוֹ וְלֹא שָׁת לְבֹו גַם לְזֹאת", שדווקא כאשר הגיע פרעה לביתו אז נתחזק ליבו והתעלם מן המכה, והיינו משום שלא פגעה בביתו. ראו: משך חכמה, מהדו' ר"י קופרמן, ירושלים תשס"ב, כרך א, עמ' לד-לה, שמות שם, הערה 1. כמו כן, רמ"ש הכהן שם נימק עניין זה בכך שהמצרים קנו מים מבני ישראל בכסף (כמובא לעיל פסקה ב), ומאחר שפרעה כבר שילם מחיר רב על כך שגידל את משה בביתו "כבני מלכים", לכן לא הוצרך לשלם עתה. ואפשר שגם בזה כיוון בעל משך חכמה לאמור במשנת רבי אליעזר (להלן בפנים) - לנימוק השני שלא לקה פרעה בדם, לפי "שגדל משה בביתו".

31 יש מן האחרונים שנקטו כן מדעת עצמו. כך כתב רד"צ הופמן על פרעה: "לא שת לבו, צרת הארץ לא ענינה אותו, שכן קרוב לוודאי היו לו משקאות אחרים והיה יכול אפוא לוותר על המים". ראו: ספר שמות, מפורש בידי רד"צ הופמן, ירושלים תש"ע, עמ' פז. רד"צ הופמן כתב בכללות "משקאות אחרים" ומשתמע שאין כוונתו רק ליי, אלא גם לשאר משקאות,

אל ביתו ולא שת לבו גם לזאת. לזאת המכה כל שכן למופת של תנין שלא היה מצטער בו, אמר איני חושש לכך שאם איני שותה מים אני שותה יין, אבל עמו היו מצטערין דכתיב ויחפרו".

לפי מדרש שכל טוב, לא פסחה מכת דם על פרעה, אלא שבמהלכה הוא היה יכול להתקיים על יין. אכן, יש לשים לב כי לעומת משנת רבי אליעזר (והמקבילות) הנותנת מענה מצומצם – רק לפרעה ולבני ביתו, ומלמדת שלהם באופן חריג הייתה אפשרות נוחה וזמינה לשתות מים במהלך המכה, הרי שמדרש שכל טוב, כפי הנראה, נותן מענה נרחב יותר – לא רק לפרעה אלא לכל בעלי היין שבמצרים, ומלמד שלהם (כמו לפרעה) הייתה דרך להתמודד עם המכה בשתיית יין במקום מים.

(ה) מי ארץ גושן – לאחר שנהפכו מי היאור לדם מסופר בתורה (שמות ז, כב): "וַיַּעֲשׂוּ כֵן חֲרָטְמֵי מִצְרַיִם בְּלִטְיָהֶם וַיַּחֲזֹק לֵב פְּרָעֹה וְלֹא שָׁמַע אֲלֵהֶם כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה'". וכך תורגם פסוק זה בתרגום המיוחס ליונתן (שם):³²

וַעֲבָדוּ הַיִּכָּדִין אֲצִטְגָּנִי מִצְרַיִם בְּלִחְשִׁיהוֹן וְהִפִּיכוּ מִן מֵיָא דְגוֹשֶׁן לְאֲדָמָא וְאִיתְקִיף יִצְרָא דְלִבָּא דְפְרָעָה וְלֹא קִבֵּיל מְנַהוֹן הַיִּכְמָא דְמַלְלִיל יִי. (תרגום: ויעשו כן אצטגניני מצרים בלחשיהם ויהפכו מן מים של גושן לדם, ויחזק יצר של לבו של פרעה ולא קיבל מהם כמו שדיבר ה').

לדברי התרגום, החרטומים הפכו לדם את "מיא דגושן".³³ לאמור: בארץ גושן שם ישבו ישראל לא הייתה מכת דם, וכפי שמצאנו גם בשאר המכות שלא היו שם.³⁴

כמו חלב ומיצי פירות. ואם כן, אין דבריו עולים בקנה אחד עם התיאור המופיע במדרש הגדול (שהובא לעיל סעיף א) שמימי כל הפירות נהפכו לדם. ואולם, מדרש שכל טוב (המצוטט להלן בפנים) התייחס במפורש ליין, ויש להסתפק אם דבריו נאמרו בדקדוק על יין בלבד, או שמא כוונתו גם לשאר משקאות ולא נקט יין אלא לדוגמה בעלמא.³² כל הציטוטים המנוקדים מן התרגום המיוחס ליונתן בגוף המאמר ובהערותיו (כאן, לעיל הערה 24, להלן סעיף ו והערה 52), הם מתוך: ר"מ וורטהיימר, חומש כתר יונתן, ירושלים, תשנ"ז.

במדרש שכל טוב, שמות ז, כב, נאמר: "ויעשו כן חרטומי מצרים – היו מהפכין ממימי גשם לדם", וכמדומה שהשתבש "מימי גשן" למימי גשם, ובפרט שהמדרש שם ז, כה, אוחז שמכת דם הייתה באמצע הקיץ.³³

לכאורה נראה שלפנינו אפשרות נוספת למצרים להשיג מי שתייה במהלך מכת דם – מארץ גושן. ואולם, אין הכרח לומר כן. שכן, יש לשים לב, כי בשונה מכל המקורות הקודמים, שהתייחסו באופן ברור ומפורש לשאלה מה שתו המצרים או מה עשה פרעה במכת דם, הרי שדברי התרגום שלפנינו מתייחסים לחרטומים בלבד ורק למים שהם הפכו לדם. אין בו התייחסות למי השתייה של המצרים, וספק אם יש בו אמירה לגבי מי השתייה של החרטומים. משום כך קשה לדעת אם יש להסיק מדברי התרגום מעבר לאמור בהם, ובהחלט ייתכן שבדבריו יש מענה לשאלה אחת בלבד, והיא מניין היה לחרטומים מים להופכם לדם.

יש להוסיף שמצאנו בפירושי בעלי התוספות על התורה כי יש מהם שנקטו כדברי התרגום שלפנינו,³⁴ ואולם גם הם לא התייחסו אלא לחרטומים בלבד, וגם מדבריהם לא שמענו שמי גושן היוו פתרון לבעיית המים בעבור כלל העם המצרי.

לשון אחר: אפשר שהתיאורים המופיעים במדרשי חז"ל (לעיל פסקאות א–ב) על המים של ישראל הנהפכים לדם אצל המצרים מתייחסים גם למי גושן, וזאת גם אליבא דהתרגום (ולפי זה נאלצו המצרים להזדקק לפתרונות השונים שהוצעו במדרשים לעיל), ורק אצל החרטומים, כנראה באופן מיוחד ומכוון משמים, מי ארץ גושן נשארו מים (וייתכן שגם אצלם הם לא נשארו כמי שתייה, אלא הם נשארו מים רק כדי שיהפכו לדם ויחזק הדבר את לב פרעה).

ג. אופנים נוספים בספרות הראשונים

בספרות הראשונים מצאנו שני אופנים נוספים המיישבים את הקושי מה עשו המצרים במהלך מכת דם.

34 כך נאמר בתורה במפורש לגבי מכת ערוב (שמות ח, יח) ולגבי מכת ברד (שם ט, כו), וראו רמב"ן שם שהסביר מדוע הדגישה התורה דווקא במכות אלו שהם לא היו בארץ גושן. וראו גם המקורות המרובים שהוזכרו לעיל הערה 7, על עשר המכות שלא פגעו בישראל.

35 כך הוא לשונם של אותם חכמים מבעלי התוספות: "שהביאו החרטומים מים מגושן". ראו: מושב זקנים על התורה, לונדון תשי"ט, עמ' קטז; ר"י גליס, תוספות השלם (אוצר פירושי בעלי התוספות), חלק ו, ירושלים תשמ"ז, שמות ז, כב, עמ' ר, אות ג.

(א) מכה קצרה ומדודה – תובנה חדשה לגבי משך מכת דם העלה אחד מבעלי התוספות, הוא ר' יוסף בכור שור (צרפת, המאה הי"ב), וכך כתב (שמות ז, כ):³⁶

נראה לי שלא נעשה היאור דם אך אותה שעה, ובאותה שעה שנקרש ונעשה דם מתה הדגה, ואחר כך נעשה מים. תדע: דלא אמר שלא יכלו לשתות מן היאור מפני שהוא דם, כי אם מפני שמתה הדגה ונסרחה נבלתם, ובאש היאור. וגם אומר שעשו כן החרטומים, ומה עשו, הלא הכל דם, אפילו בכלים, כמו שהוא אומר: "ובעצים ובאבנים", אלא ודאי לפי שעה היה דם בכל ארץ מצרים, ואחר כך נהפך למים, ואחר כך חזרו החרטומים והפכוהו כמו כן לדם, לפי שעה.

לפי דבריו, במהלך מכת דם לא שתו המצרים מים, ואם נשאל הכיצד הם החזיקו מעמד ללא מים, תשובת ר"י בכור שור היא, שלא נמשכה מכה זו אלא זמן מועט בלבד! לפי תובנה זו, אפשר לאמץ את מדרשי חז"ל המלמדים שכל מימי מצרים נהפכו לדם (כמובא לעיל סעיף א), וכך אכן עושה ר"י בכור שור בפירושו, וכלשונו "הכל דם, אפילו בכלים", שהרי ממילא לא נמשכה מכה זו זמן רב, ולא נדרשו המצרים להתמודד עם בעיית המים במהלכה.

ואולם, גם לפי פירושו המחודש של ר"י בכור שור התעוררה בעיית מים למצרים, וזאת לאחר שהמכה הקצרה הסתיימה, שהרי מי היאור באשו והסריחו מפני הדגה שמתה בתוכו (וכפי שכתב בעצמו בפירושו שלפנינו שמשום כך לא יכלו לשתות מימי היאור). ואכן, ר"י בכור שור התייחס לבעיה זו בהמשך פירושו וכתב (שמות ז, כד):³⁷ "ויחפרו כל – לעשות מעיינות להם, שלא יהיו שם דגים, ולא יבאשו אותם מים מנבלת הדגים".

36 פירושי רבי יוסף בכור שור על התורה, מהדו' נבו, ירושלים תשס"א, שמות ז, כ, עמ' קז. וכן הביאו משמו: מושב זקנים, לעיל הערה 35, שם; תוספות השלם, לעיל הערה 35, שמות ז, יז, עמ' קצב, אות ו; שם ז, כ, עמ' קצט-ר, אותיות ד-ה. בדעה מחודשת זו החזיקו חכמים מאוחרים לו, כמו: החזקוני, לעיל הערה 26, שמות שם; רבנו יצחק ב"ר יהודה הלוי, פענח רזא, מהדו' ברוקלין-ירושלים תשנ"ח, וארא, עמ' רל-רלא (משם ר' משה).

37 פירושי רבי יוסף בכור שור על התורה, שם, עמ' קז.

נמצא שגם הוא מאמץ את גישת רבי יהודה בשמות רבה (לעיל סעיף ב), שבחפירות מסביב ליאור מצאו המצרים מים, אלא שלפי פירושו חפירות אלו נעשו לאחר שהסתיימה מכת דם (וראו עוד להלן סעיף ו, ג, לגבי סיום המכה).³⁸

(ב) מים שבכלי מתכות – פירוש חדש בעניין היקף פגיעתה של מכת דם, מובא אצל חכמי אשכנז הקדמונים, שהרב חיד"א (המאה הי"ח) מייחסו לר' אלעזר מוורמייזא (בעל "הרוקח", המאות הי"ב–י"ג), וזה לשונו:³⁹

ובעצים ובאבנים – אבל לא בכלי מתכות, ולכן משימים ברזל במים בשעת התקופה לפי שאין מצוי בכלי מתכות, ולכך לא ביקש פרעה במכת דם שהיה שותה בכלי מתכות ובהם לא היה נהפך לדם.

פירוש זה⁴⁰ הביאו גם ר' ישראל איסרליין (בעל תרומת הדשן, אשכנז, המאה הט"ו) בביאוריו לרש"י על התורה:⁴¹ "והיה דם בכל ארץ מצרים ובעצי ובאבני

38 היו מבעלי התוספות אשר הקשו על פירושו של ר"י בכור שור: "קשה דא"כ דנהפך הדם מיד לפי שעה [למים], ומה שלא יכלו לשתות היה מחמת ההבאשה א"כ לא יקראו אותו מכת דם אלא מכת הבאשה, וצ"ע". ראו: מושב זקנים על התורה, לעיל הערה 35, שם. וריב"א יישב: "וי"ל לפי שההבאשה אינה נכרת אלא הדם הוא הנכר". ראו: תוספות השלם, לעיל הערה 35, שמות ז, יז, אות ו. ועוד אפשר ליישב שעל שם הנס נקראת המכה, ועיקר הנס היה שנהפכו המים לדם, ולו אך לפי שעה, ולכן היא נקראת מכת דם. ואף זאת, כמו בכל המכות, גם בזאת, היה מידה כנגד מידה, והיה עניין שילקו המצרים דווקא בדם, כמבואר במדרשים (תנחומא וארא, יד; שמות רבה ט, י; אליהו רבא, פרק ז), ומשום כך נקראת המכה על שם הדם.

39 כך מובא בספר פירוש רבינו אפרים על התורה, ח"א, ירושלים תש"ע, מכתובה אשכנזית, עמ' קצז. בלשון זהה מובא אצל הרב חיד"א, בחיבורו זרוע ימין (על הגדה של פסח), נדפס בתוך: אוצר פירושי הגדה של פסח להרב חיד"א, ירושלים תשי"ט, יד ע"ג ("ראיתי בנמוקי רבינו אלעזר מגרמזא בכ"י"). וראו גם: תוספות השלם, לעיל הערה 35, שמות ז, יט, עמ' קצח, אות ז (שמביא כן משני כתבי יד נוספים). עורכי הספר "פירוש רבנו אפרים על התורה" כתבו בתחילתו (דבר העורכים), כי שני כתבי יד שימשו בסיס לספר הזה, ואחד מהם (כת"י בריטיש מוזיאום) כולל את פירוש רבנו אפרים ואחריו נוספו פירושים "מכתיבה אשכנזית", שהם מחכמי אשכנז הקדמונים. עוד כתבו שכל הציטוטים שמביא הרחיד"א מרבנו אפרים, מקדמוני אשכנז ומר"א מגרמזא, שראה בכתב יד, נמצאים כלשונם בכתב היד הזה. ואולם יש לציין כי בספריו ובפירושו של ר"א מוורמייזא, שנדפסו על שמו, לא מצאנו את הפירוש הזה המובא בפנים (החיבורים שבדקנו הם: ספר הרוקח הגדול, מהדו' רב"ש שניאורסון, ירושלים תשכ"ז; פירוש הרוקח על התורה, מהדו' ר"י קלוגמאן, ח"ב, ב"ב תש"מ; הגדה של פסח ושיר השירים עם פירוש הרוקח, מהדו' ר"מ הרש"ל, ירושלים תשמ"ד).

– שמעתי שיש רמז מכאן שבשעת התקופה מטילין מיני מתכות במים ואז אין המזיק שולט בהן, שהרי בכאן לא הי' דם רק בכלי עץ ואבן ולא בכלי מתכו' מדכת' ובעצי' ואבני' ולא כת' בכלי סתם".

יושם אל לב, כי גם פירוש זה (כפירוש ר"י בכור שור, לעיל) מאמץ את המובא במדרשי חז"ל, שמכת דם פגעה בכל מימי מצרים ואף במים הנמצאים בכלי עץ ואבן, אלא שהוא מצביע על חריג בעניין זה – כלי מתכות. ואם כן, הן לפרעה הן למצרים נוספים הייתה אפשרות להתקיים במהלך מכה זו (גם) על מים שהיו בכלים אלו.

אכן, שונה אפשרות זו מכל האפשרויות שנמנו עד כה, לפי שאינה אלא פיתרון מצומצם ודל היקף – רק לאלו שהיו ברשותם מים בכלי מתכות כמו פרעה. ואולם, האפשרויות השונות שהעלו חז"ל ור"י בכור שור היוו פיתרון מקיף וגורף לכלל העם המצרי ולאורך המכה כולה.

ד. אפשרות העולה במשתמע מפירושי הראשונים

בנוסף לכל האפשרויות שהוצעו עד כה נראה כי אפשרות נוספת עולה מדברי הראשונים, ואמנם לא במפורש אלא במשתמע. לרבותינו בעלי התוספות (המאות הי"ב–י"ג), כידוע, יש פירושים רבים מאוד לתורה, מהם שנשתמרו בכתבי יד שונים מהם שנדפסו בקבצים שונים, ורבים מהם אנונימיים ואין אנו

40 בדומה לפירוש זה, המדקדק כי דווקא בכלי עץ ואבן נהפכו המים לדם ולא בכלי מתכות, יש מן האחרונים שדייק כי "לא נלקו רק המים שהיה בכלי עץ ואבן שהיו דומם וצומח [...] אבל המים שהיה בכלי עצם שהוא מן החי לא נלקו בשעת הליקוי, להורות כי נילוס אינו אלוה ואינו פועל כלום אל החיים רק אל הדומם והצומח וזה בכוחו ית"ש". ראו: אגרא דכלה, לעיל הערה 19, עמ' כד. ואולם מנגד יש שטען איפכא: "אטו המים שלא הי' בכלי עץ או בכלי אבנים רק בכלי מתכת לא נהפכו לדם?" ולדעתו "כונת הכתוב בעצים ובאבנים על המים שנמצאו בעצים עצמם או באבנים עצמם". ראו: ר"א לוין, הדרש והעיון על חמשה חומשי תורה, ח"ב, בילגורייא תרצ"א, מאמר סא, עמ' סג-סד, ופירושו זה קרוב למובא במדרש הגדול על תיבות אלו, כמוסבר לעיל הערה 4.

41 באורי מהרא"י איסרלן, טשערנאוויץ תרט"ז, וארא, ז, יט. ואולם, ר"י איסרליין הקשה על פירוש זה ודחה אותו, והוא הציע הבנה אחרת בלשון התורה "ובעצים ובאבנים", שאין הכוונה לכלים שבבתים אלא הכוונה לשקטות המים שאצל הנהרות, עיינו שם. וראו גם: הרחיד"א, זרוע ימין (לעיל הערה 39) שם, שכתב: "ואפשר דאלו הרב מהרא"י היה רואה דברי הרב ז"ל [=ר"א מגרמיזא] היה שב מידעתו ולא היה מפקפק בדבר".

יודעים, ולעתים מסתפקים, למי מבעלי התוספות יש לייחסם. כזה הוא הפירוש הבא, אשר מתייחס להתראת משה על מכת דם (שמות ז, יח): "וַיַּדְגֵּה אֲשֶׁר בְּיָאֵר תַּמּוּת וּבָאֵשׁ הַיָּאֵר וְנִלְאֻ מִצָּרִים לְשָׁתוֹת מִיָּם מִן הַיָּאֵר"⁴².

ובאש היאר – לפי שאילו לא היה נבאש לא היו נמנעין מלשתות הימנו כי אע"פ שמראיתו דם טעמו היה מים, או שמא היו שותין דם כמו שאומות העולם אוכלין עתה לפיכך הדגה תמות כדי שיבאש היאור...

לפי פירוש זה של אחד מבעלי התוספות, בכוונת מכוון עשה ה' שימותו הדגים במכת דם ויבאש היאור – כדי שלא יוכלו המצרים לשתות ממי היאור. פירוש זה נותן מקום לשתי אפשרויות בטיבה של מכת דם: (א) הייתה זו מכה חלקית וחזותית בלבד – מי היאור נראו דם, אבל לאמתו של דבר הם נשארו מים והיה להם טעם של מים. (ב) הייתה זו מכה מוחלטת ואמיתית – מי היאור הפכו לדם ונהיו דם לכל דבר. אכן, לשתי האפשרויות, מדגיש הפרשן שלפנינו, יכולים היו המצרים לשתות ממי היאור: בוודאי אם נשארו מי היאור במהותם ובטעמם מים, ואפילו אם הם נשתנו לדם ממש יכולים היו לשתותם. משום כך המית ה' את הדגה אשר ביאור, כדי שעתה יימנעו המצרים מלשתות הימנו מפני הבאשה והסירחון הנורא.

והנה בדברים אלו פתח לנו הפירוש הזה צוהר למענה נוסף לשאלה הנידונה כאן. עתה אפשר לומר שבמהלך מכת דם שתו המצרים דם!⁴³ שהרי כל המניעה לשתות דם, אליבא דהפירוש שלפנינו, לא נבעה אלא ממות הדגה אשר ביאור

42 תוספות השלם, לעיל הערה 35, שמות ז, יח, עמ' קצו, אות ד (וציין שמקור הדברים הללו הוא בכמה כתבי יד). וראו גם: דעת זקנים, ליוורנו תקמ"ג, וארא, לא ע"ד, ד"ה ובאש (ונראה שנשמטו שם מספר מילים). יש לציין כי פירוש זה (בלשון קרובה מאוד) מופיע גם בספר פרושי התורה לר' חיים פלטיאל (תלמיד חבר של מהר"ם מרוטנבורג), מהדו' לנגה, ירושלים תשמ"א, וארא ז 18, עמ' 196. אולם פירוש זה מופיע שם באותיות קטנות ומקורו הוא כתב יד המבורג בלבד (ואין הוא מופיע בשאר כתבי היד של פירוש ר"ח פלטיאל), וכבר ציין לנגה במבואו שם, עמ' ח: "ייחוסם של הפרושים הנמצאים אך ורק בכ"ה [בכתב יד המבורג] לר' חיים פלטיאל מוטל בספק". משום כך נמנעו בפנים מלייחס פירוש זה לר' חיים פלטיאל, והסתפקנו בקביעה שזהו פירוש של אחד מבעלי התוספות.

43 אפשרות זו שהמצרים שתו דם כפיתרון למחסור במים נזכרת בזוהר, חלק ב, כח ע"ב. ואולם שם נאמר: "שתאן דמא ועאל למעייהו ואסתלק ובקע, עד דהוו מזבנין לון ישראל מיא בממונא". אכן, מדברי הפרשן שלפנינו אנו שומעים שמדובר בפתרון ממשי, ושאפשר היה להתקיים בשתייה זו.

ומסרחונו הכבד מנשוא, אבל בכל שאר המקומות שהיה מים ולא הייתה בהם דגה – כמו בבורות, שיחין ומערות, וכמו בכליהם אשר בבתיהם – גם אם המים אשר שם נהפכו לדם (וכדברי המדרשים, לעיל סעיף א), הרי שעדיין היו המצרים יכולים לשתות אותם, וכלשון הפירוש: "שאלו לא היה נבאש לא היו נמנעין מלשתות הימנו!"⁴⁴

ואמנם, יש להסתפק, וכפי שהסתפק הפרשן שלפנינו, אם מכת דם הייתה רק למראה עיני המצרים וטעם הדם היה טעם של מים (ואז שתיית הדם הייתה נסבלת יותר), או שמא הייתה זו מכה מוחלטת והמים באמת נהפכו לדם (ואז שתיית הדם הייתה קשה ומעיקה ביותר), ואולם גם על אפשרות זו, שבדם ממש מדובר, כתב הפרשן שלפנינו: "שמא היו שותין דם"⁴⁵

44 כאפשרות הזו (בלי להזכיר שהיא מופיעה בפירושי התוספות לתורה) נקט והסביר בהרחבה ר' נפתלי הירץ וייזל בחיבורו רוח חן על ספר חכמת שלמה, ווארשא תרפ"ד, פרשה יא, עמ' 157-158 (ואת דבריו אלו הביא בקיצור ר"צ מקלנבורג, הכתב והקבלה, שמות ז, יח, מהדו' לובלינג, ב"ב תשס"ו, עמ' סג). תורף דבריו: "ואם היה ביאור הופך לדם, בשעת הדחק היו שותים הדם לרוות צמאונם, כי הדם משקה הוא, וראיה שהוזהרנו על שתייתו, לכן נלוה עמם צרה אחרת שהדגה אשר ביאור מתה ובאש היאור, ונעשה דם נבאש שאינו ראוי לשתייה אפילו בשעת הדחק". אכן, גם לדבריו ניתן לומר שכל זה דווקא ביאור ששם היו דגים מתים. ואולם, בשאר המקומות שנהפכו המים לדם, ולא היו בהם דגים מתים, שם היו המצרים יכולים לשתות את הדם, וכמוסבר בפנים.

45 הפרשן שלפנינו (מבעלי התוספות) הראה פנים לכאן ולכאן, ואולם רבים נקטו שהמים אכן נהפכו לדם ממש. כך מובא במשנת רבי אליעזר, פ"ט, מהדו' ענעלאו, עמ' 344 (וכעין זה במדרש הגדול, שמות ז, יט-כא, מהדו' מרגליות, עמ' קיז-קיח): "שהיה מראיהן מראו דם [...] אף טעמו היה טעם דם, שנא' והדגה אשר ביאר מתה [...] שאף ריחן היה ריח דם". (וראו גם לעיל הערה 7). לפי מדרשים אלו, ההוכחה שאכן היה זה דם ממש הוא הפסוק המתאר את מות הדגה אשר ביאור. ובדומה למדרשים אלו, היו שהביאו ראיות נוספות מן הכתוב שמכת דם הייתה אכן מכה מוחלטת וממשית ולא רק מכה חזותית. ראו למשל: פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, מהדו' צוקר, ניו-יורק תשמ"ד, עמ' 284; דרשות ופירושי רבינו יונה לחמשה חומשי תורה, ירושלים תש"מ, פרשת וארא, עמ' צה (ושניהם הדגישו את לשון הפסוק "ויהפכו כל המים אשר ביאור לדם", ובלשון רבנו יונה: "והיתה המכה הראשונה בשנוי המים במראיהן וטבען, ממה שאמר ויהפכו כל המים אשר ביאור לדם, ולא אמר ויאדימו המים"); חידושי מהרי"ל דיסקין על התורה, ירושלים תשמ"ה, וארא, עמ' מא, עה"פ ויהיו דם (ודקדק כן מכך שחזרה התורה ואמרה "והיה דם בכל ארץ מצרים" שהכוונה שהיה דם ממש). ועוד רבים בספרות הרבנית נקטו שהיה זה דם ממש, ולמדו כן ממות הדגה אשר ביאור (שזו כאמור כאן לעיל ההוכחה שכבר נמצאת במשנת ר"א ובמדרש הגדול), כמו: ר"ע ספורנו, שמות ז, יח, כג; ר"מ אלשיך, תורת משה, וארא ז, כ-כא, ירושלים תש"ן, כך

ה. סיכום : שלוש גישות בשתיית המצרים במכת דם

עתה, כשאנו מודעים למגוון התשובות שבספרות חז"ל ושבספרות הראשונים לשאלה מה שתו המצרים במכת דם, אפשר לסווג מחדש ולהעמידן על שלוש גישות :

גישה א' – הייתה למצרים אפשרות לשתות מים. זו הגישה של חז"ל, כפי שהיא מוצאת את ביטוייה בספרות המדרשים הענפה, אלא שנחלקו הדעות במקורם של המים הללו ובטיבם – אם היו אלו מים מלוחים, מים צלולים קנויים, או מי תהום סביבות היאור (לעיל סעיף ב, א-ג). ולפי דעת חז"ל שמי תהום לא לקו בדם, יש שפירשו כי גם מי בורות שיחין ומערות וגם מים שבכלי נשארו כהווייתם ואפשר היה לשתותם (לעיל סעיף ב, ג). ולגבי פרעה עצמו, יש במדרשים דעה שהוא זכה ליחס מיוחד וכלל לא נפגע במכה זו (לעיל סעיף ב, ד). בגישה זו, שלא כל המים שבמצרים לקו בדם, אחזו גם רבותינו הראשונים, ויש מהם שהציעו אפשרות נוספת – מים שהיו בכלי מתכות (לעיל סעיף ג, ב).

גישה ב' – המצרים שתו משקים אחרים. ביטוי לגישה זו יש במדרש שכל טוב, הנוקט שפרעה שתה יין במכה זו, וקרוב לומר שכך גם היה אצל אחרים (לעיל סעיף ב, ד). כמו כן, מדברי אחד מבעלי התוספות עולה במשתמע שכנראה רבים נאלצו לשתות דם, ואמנם לא ממי היאור עצמו לפי שמימיו הבאישו מפני הדגה שמתה בתוכו (לעיל סעיף ד).

גישה ג' – לא שתו כלל. זו גישתו המיוחדת של רבי יוסף בכור שור, שהייתה זו מכה קצרה לפי שעה, וממילא לא היה צורך למצרים לחפש פתרונות להיעדר המים (לעיל סעיף ג, א).

יושם אל לב, כי לעומת הגישה הראשונה הנוקטת שהיו מקורות מים למצרים במהלך המכה, הרי שגישות ב-ג סבורות שלא היה להם מי שתייה כלל,

ב, עמ' סו-סז. ויש שחלקו בין מי היאור שהם נהפכו לדם ממש לבין שאר המים שבמצרים שהם רק נראו כדם. ראו: רנצ"י ברלין, העמק דבר, שמות ז, יז; ר"י ראזין, צפנת פענח על התורה, שמות, ירושלים תשכ"א, עמ' יג-יד. ומכל מקום, גם אם המים נהפכו לדם ממש, למדנו עתה בדברי הפרשן הנמנה על בעלי התוספות ששתיית דם היא אפשרית, אלא שמנע אותה ה' באמצעות הדגה שמתה והבאשה. ואולם, בכל שאר מקורות המים שבהם לא הייתה דגה, עולה במשתמע מדבריו – שיכולים היו המצרים לשתות את הדם אשר בהם!

ולמרות זאת הם שרדו את המכה. מנגד, לעומת הגישה השלישית של ר"י בכור שור שהייתה זו מכה קצרה ומיידית, הרי שגישות א-ב-אוחזות בדעה (או יכולות לאחוז בה) שהייתה זו מכה שנמשכה שבוע ימים.

ו. סיום : בירורים נוספים במכת דם

להשלמת הנידון במאמרנו ראוי לתת את הדעת לעוד שלושה עניינים במכת דם הדורשים בירור. עניינים אלו, כפי שיראה להלן, קשורים ושזורים גם בגישות השונות שהעמדנו עליהן בסיכום הנושא, ולכן אנו מתייחסים אליהם דווקא עתה בחתימת מאמרנו.

(א) החרטומים והמים שהפכו לדם – לאחר שנהפכו מי היאור לדם מסופר (שמות ז, כב): "וַיַּעֲשׂוּ כֵן חֲרָטְמֵי מִצְרַיִם בְּלִטְיָהֶם", וקשה: מנין היה לחרטומים מים שיכולים היו להפכם לדם?

אכן, לפי כל האופנים בגישה א התשובה לכך עולה ממילא: החרטומים היו יכולים להשתמש במים מלוחים, במים קנויים מישראל או במי תהום – לפי חז"ל,⁴⁶ או במים שהיו בכלי מתכות – לפי הראשונים.⁴⁷ גם לפי גישתו של ר"י בכור שור מיושב הקושי הזה, וכפי שהוא עצמו בפירושו כתב והבהיר שלאחר שחזר הדם להיות מים אז לקחו החרטומים מים מן היאור והפכו לדם. ואולם לפי גישה ב, שלא היו מים במצרים במהלך המכה – שומה עלינו לתור אחר פתרון לקושי הזה.⁴⁸

46 וכפי שהובא לעיל סביב הערה 26, שרבים מן הראשונים סבורים שהחרטומים לקחו מים מן החפירות סביבות היאור ואותם הפכו לדם, ופשוט שכן אפשר לומר גם על האפשרויות האחרות שהעלו חז"ל, וכפי שהעמידו על כך רבים, כמו למשל ר"ח בן עטר, אור החיים, שמות ז, כב, שלצד האפשרות שלקחו מים מתחת לארץ סביבות היאור, הוסיף והציע כי החרטומים השתמשו במים של ישראל "מהנמכר להם" (וכמבואר לעיל סעיף ב, ב, שממכת דם העשירו ישראל), או למשל, המלבי"ם, שמות ז, כב, שכתב: "והחרטומים הפכו לדם מים המלוחים".

47 כך למשל כתב ר"מ סופר, חתם סופר עה"ת, לעיל הערה 27, וארא, עמ' לה, ד"ה ויפן פרעה. ואמנם, הוא מדעתו פירש כן, שהמים שבכלי המתכות לא נהפכו לדם, ולא הזכיר את הראשונים.

48 לגישה זו נראה שנוכל להציע את האופנים הבאים (שנאמרו במקורם ביישוב הקושי הזה): (א) לפי התרגום המיוחס ליונתן, שמות ז, כב, החרטומים הפכו לדם "מיא דגושן (לעיל סעיף ב, ה); (ב) ר' טוביה ב"ר אליעזר, מדרש לקח טוב, שמות ז, כב, כתב: "מעשה חרטומי

(ב) אדישות פרעה למכת דם – לאחר שבוצעה מכת דם ולאחר שהחרטומים עשו גם הם דם בלטיהם, מסופר (שמות ז, כג): "וַיִּפֹּן פָּרְעָה וַיָּבֹא אֶל בֵּיתוֹ וְלֹא שָׁת לְבֹו גַם לְזֹאת", וקשה, גם אם לא התרשם פרעה מעצם המכה, הכיצד נותר אדיש להשלכותיה ולהימצאותו ללא מים לשתייה?⁴⁹

והנה, לקושי הזה (בשונה מקודמו) נותנות מענה כל שלוש הגישות שהוצעו כאן, ומענה זה עולה ומתבקש מתוכן. לפי גישה א היו לו לפרעה מי שתייה – אם כשאר העם המצרי ואם בשל מעמדו המיוחד. לפי גישה ב היו לו משקים אחרים שעליהם היה יכול להתקיים, ולפי גישתו של ר"י בכור שור הרי הייתה זו מכה קצרה ולפי שעה, ומשום כך היא כלל לא איימה על חייו ועל נוחיותם.

(ג) מה אירע לאחר שהסתיימה מכת דם – תיאור מכת דם שבתורה חותם בשני הפסוקים הללו (שמות ז, כד–כה): "וַיִּחַפְּרוּ כָּל מִצְרַיִם סְבִיבֹת הַיָּאֵר מִיֵּם לַשֵּׁתוֹת כִּי לֹא יָכְלוּ לַשֵּׁתוֹת מִמֵּי הַיָּאֵר; וַיִּמָּלֵא שְׂבָעַת יָמִים אַחֲרֵי הַכּוֹת ה' אֶת הַיָּאֵר". יש מקום לשאול: מה אירע לאחר שהסתיימה מכת דם? האם חזרו המצרים לשגרת מים רגילה בסיום המכה,⁵⁰ או שמא הם סבלו ממנה גם לאחר שסרה מהם? לשון אחר: האם נזדקק לפתרונות שהציעו שלוש הגישות שלפנינו גם לימים שלאחר תום המכה?

מצרים הכל באחיזת עינים היה". ויסוד הדבר בשמות רבה ט, יא, לפי הנוסח "בלטיהם אלו מעשה כשפים", עיינו שם ובמפרשים. בדרך זו אחז גם רבנו בחיי, שמות ז, כב: "או אולי מה שיאמר ויעשו כן, הכל עשיה מזוייפת". וראו גם: ר"ש סופר, שיר מעון, נדפס בסוף תורת משה השלם (לבעל חת"ס סופר), ירושלים תשנ"א, וארא, עמ' י, ד"ה ויעשו כן, שכתב כי החרטומים לקחו דם ממני היאור (!) ובלהטיהם גרמו לכך שייראו כמים לפני פרעה; (ג) יש מן האחרונים שכתב: "אף שנאמר ויהפכו כל המים אשר ביאר לדם, לשון כל הוא לאו דוקא, ונשאר מעט מים שלא נהפכו לדם". ראו: ר"א לוין, הדרש והעיון, לעיל הערה 40, עמ' סד, מאמר סב. ואולם כבר תמהו על דבריו. ראו: ר"י פצנובסקי, פרדס יוסף השלם על התורה, מהדו' פרידמן, ב"ב תשנ"ד, כרך ג, וארא ז, אות לג, עמ' קטז–ק"ז.

49 על פסוק זה כתב ר"א סבע (המאות ה"ו–ט"ז), צרור המור, וארא ז, כח, מהדו' ר"ב ויכלדר, ב"ב תש"ן, כרך א, עמ' שעא: "ואמר ויפן פרעה ויבא אל ביתו ולא שת לבו וכו'. להורות על רשעו שאע"פ שזאת המכה היתה כנגד אלוהו, וכנגד התולדת, והיה מגיע נזק גדול לכל בני מלכותו, לא חשש אלא לבא אל ביתו לומר שלום עלי נפשי [...]. אמנם, גם לדבריו עדיין יש מקום לשאול, הכיצד אמר פרעה "שלום עלי נפשי", והרי בהיעדר מים לא יחווה כל שלום?! אכן, כלל האפשרויות שנסקרו במאמרו נותנות לכך מענה, כל אחת ואחת לפי דרכה באפשרות השתייה של פרעה.

50 שלרוב הדעות נמשכה שבעה ימים. ראו לעיל הערה 2 על משך מכת דם.

והנה, ר"י בכור שור התייחס לכך בפירושו לתורה, וכתב שהפסוק המתאר את חפירות מצרים מסביב ליאור מתייחס לזמן שלאחר המכה, כי מי היאור באשו מנבלת הדגים ולכן נאלצו המצרים לחפש מקורות מים אחרים שאין בהם דגים מתים וסרחון. ואולם, את זאת הוא כתב לפי שיטתו המיוחדת שהייתה זו מכה קצרה, ולכן תוצאותיה הורגשו דווקא אחריה, ועדיין יש לתהות מה עלינו לומר לפי הגישות האחרות (א-ב).

מתברר כי נחלקו בעניין הזה מפרשי התורה. כך תורגם הפסוק החותם את תיאור מכת דם בתרגום המיוחס ליונתן (שמות ז, כה): "וְשָׁלִימוּ שְׁבַעַצָּא יוֹמִין מִן בְּתֵר דְּמָחָא יְיָ יֵת נִהְרָא, וּמִבְּתֵר כֶּן אֶסִי מִימְרָא דְיְיָ יֵת נִהְרָא". [תרגום: ונשלמו שבעה ימים אחרי שהכה ה' את הנהר, ואחרי כן ריפא מאמרו של ה' את הנהר]. בתרגום הזה יש תוספת של משפט שלם על האמור בתורה,⁵¹ והיא: "וּמִבְּתֵר כֶּן אֶסִי מִימְרָא דְיְיָ יֵת נִהְרָא", וקרוב לומר שרפואה זו,⁵² שריפא ה' את הנהר אליבא דהתרגום, הייתה רפואה שלמה,⁵³ ואם כן, מיד לאחריה יכולים היו המצרים לשתות ממי הנהר.

תיאור ברור ומפורש שכזה⁵⁴ מופיע אצל ר' מנחם ב"ר שלמה (המאה הי"ב), בחיבורו מדרש שכל טוב, שמות ז, כה (מהדו' ר"ש בובר, עמ' 42):

51 לעומתו, אונקלוס תרגם כלשון הפסוק בלבד: "ושלימו שבעא יומין בתר דמחא יי ית נהרא".

52 רפואה זו היא רפואה מן המכה, וכפי שמצאנו בתרגום המיוחס ליונתן שאת הפסוק בשמות כא, יט: "וְרָפָא יִרְפָּא" הוא מתרגם: "וְאַגְרָא אֶסְקָא יְשָׁלֵם עַד דְּמָתְסִי". ואולם, כאשר נאמרה בתורה מתיקות בהקשר של מים הוא מתרגם במילה ארמית אחרת. למשל, את הפסוק בשמות טו, כה: "וַיִּמְתְּקוּ הַמַּיִם", הוא מתרגם: "וְאַתְחַלּוֹן מִיָּא". וכן את הפסוק במשלי ט, יז: "מַיִם גְּנוּבִים יִמְתְּקוּ", הוא מתרגם: "מִיָּא גְנוּבִיא חִלְקִין". אכן, בפסוק הנידון כאן בפנים, רפואת המים מן המכה היא בעצם חזרתם להיות מים "מתוקים" – מים צלולים וראויים לשתיה.

53 שהרי בזה שונה ומיוחדת רפואתו של הקב"ה מרפואת בשר ודם – שרפואת ה' שלמה ומוחלטת. על עניין זה ראו למשל: רמ"מ ישר, החפץ חיים, חיי ופעלו, ח"ג, תל-אביב תשכ"א, עמ' תתשנב-תתשנג.

54 על התיאור הזה של מדרש שכל טוב (המצוטט להלן בפנים) כתב רמ"מ כשר, תורה שלמה, חלק ט, עמ' נא, הערה צט: "ונראה שישודו הוא לשון תיוב"ע כאן". נראה שרמ"מ כשר נסמך על לשון "ונרפאין" שבמדרש שכל טוב המזכיר את רפואת ה' הנזכרת כבר בתרגום המיוחס ליונתן, וכן הוא נסמך על עצם התובנה שרפואת ה' ליאור הנזכרת בתרגום מן הסתם הייתה רפואה שלמה ומידית, ומדרש שכל טוב אך מנהיר אותה ומרחיב עליה.

וימלא. היאור על כל גדותיו מימיו הצלולין שנבעו ממקום מוצאו והדגה ניגר וירד למטה והטיל דגתו לחוץ והיאור חזר להיות מימיו צלולין ונרפאין.

הרי שלדברי מדרש "שכל טוב" רפואת היאור אכן הייתה שלמה,⁵⁵ ובתום המכה, חיש מהרה, מים צלולים מילאו את היאור, והדגה המתה זרמה אל מחוץ ליאור, וחזר היאור לקדמותו.

ואולם, יש מן האחרונים שאחזו בדעה שונה מזו,⁵⁶ כמו רבי יעקב כולי (המאה ה"ח) שכך כתב:⁵⁷

וימלא שבעת ימים אחרי הכות ה' את היאור (ז, כה) – אז נרפאו מימיו. ואע"פ כן לא היו יכולים לשתות ממי הנהר מחמת הבאשה שארכה הרבה ימים. והרבה זמן שתו מן הבארות שחפרו סביבות היאור. לדברי ר"י כולי, גם לאחר שהסתיימה מכת דם נמנעו המצרים מלשתות את מי היאור, ולדעתו הם התקיימו על המים שחפרו סביבותיו. אכן, פשוט הדבר,

55 בדעה זו נראה שאחזו גם ר' שלמה אפרים לונטשיץ (המאות ה"ז–י"ז), כלי יקר, שמות ח, יא, שכתב: "וירא פרעה כי היתה הרוחה. לא נאמר לשון זה בשום מקום כי אם במכת הצפרדעים, לפי שכל המכות כאשר סרו אז סרו לגמרי, לא נשאר מהם שום רושם אחר הסרתן. ואם כן אין חידוש כל כך מה שחזר פרעה לקשיות ערפו, כי העבר אין. אבל הצפרדעים אף לאחר שסרה המכה, מכל מקום לא סרה לגמרי כי לא הלכו להם אלא מתו ותבאש הארץ, והיה לו להיות נכנע לפחות בעבור הבאשת ריח שנשאר לו מן הצפרדעים", עיינו עוד שם בדבריו. מדבריו למדנו, שלמעט מכת צפרדע, בשאר כל המכות "לא נשאר מהם שום רושם אחר הסרתן". ואם כן יש להסיק, שלפי דעתו, רק במכת צפרדע הייתה בעיית באשה עם סיום המכה, ואילו בתום מכת דם לא הייתה בעיה כזו, אלא הכול חזר מהרה לקדמותו ובעיית הבאשה ביאור נפתרה מיד, וכפי שמתואר הדבר במדרש שכל טוב.

56 כבר ר' יאשיהו פינטו (המאות ה"ז–י"ז) העלה אפשרות זו בחיבורו כסף מזוקק, ונציה שפ"ח, דרוש א לפרשת וארא, סב ע"ב (על הפסוק "ונלאו מצרים לשתות מים מן היאור"): "ועוד אפשר ונלאו לשתות שמדבר גם אחר זמן תשלום המכה שהיא לז' ימים ויחזרו המים לאיתנם מ"מ נלאו לשתות מים מן היאור לפי שהבאישה של היאור שבאש ממיתת הדגים יום או יומים יעמוד אחר שישבו המים [...] וע"כ חפרו סביבות היאור לשתות מים שאינם סרוחין". אכן, אם לדעת ר"י פינטו מדובר ביום או יומיים לאחר סיום המכה, הרי שלדברי ר"י כולי (להלן בפנים) מדובר בזמן מרובה יותר.

57 ר"י כולי, ילקוט מעם לועז, ספר שמות, כרך א, ירושלים תשכ"ז, עמ' ק, ולא ציין מקור לדבריו אלו.

שהמצרים היו יכולים לנצל גם את הפתרונות האחרים שהועלו כאן לפי גישות א-ב.

נמצאנו למדים: אף ששלל האפשרויות שהועלו כאן לפי שתי הגישות הראשונות, ביסודן, באו לתת מענה לשאלה מה שתו המצרים במשך מכת דם, אפשר שיש בהן מענה גם לשאלה מה עשו המצרים בימים שבאו לאחריה, אם אכן הם עדיין סבלו מהבאשה של מי היאור.

נחתום ונאמר: מן המפורסמות הוא שהקב"ה נוהג עם בריותיו במידת הרחמים, ואף כאשר מענישן הוא נכנס להן לפניו משורת הדין, וכך כתב ר' חיים בן עטר (המאה ה"ח) בחיבורו "אור החיים" לגבי מכת דם (שמות ז, יז): "עוד רמז לו כי מזה ידע מדת רחמיו יתברך על הנבראים, בראות לפניך היאור נהפך לדם כדי שתשוב ותשלח ולא תמות, ואם לא היה צד הרחמים היה מכה בו ומאבדו מן העולם".

דומה, שהתמונה הכללית העולה מן המדרשים והראשונים, שדבריהם הוצעו ונותחו במאמרנו, יש בה כדי להשלים ולהרחיב את דברי בעל "אור החיים" הללו. לאמור: לא רק פרעה זכה למידת הרחמים במכה הזו, ולקיום דברי חז"ל ש"אין בעל הרחמים פורע מן הנפשות תחלה"⁵⁸, אלא גם העם המצרי כולו זכה לשיתוף רחמים בדין, ואף כאשר נענשו ונהפכו מימיהם לדם, המציא להם ה' רוח והצלה,⁵⁹ והשאיר להם אפשרויות שונות של שתיית מים או אפשרויות אחרות להחיותם ולהעמידם.⁶⁰

58 רות רבה ב, י, ובלשון דומה בויקרא רבה יז, ד, ובמקבילות.

59 אכן, יש מקום גם לומר לאידך גיסא, שהיה זה לרעת פרעה ולרעת מצרים. כך כתב רס"ג, הנבחר באמונות ודעות, מאמר ה, מהדו' ר"י קפאח, ירושלים תשנ"ט, עמ' קעח-קעט, בהתייחסו לשלוות הכופרים בעולם הזה וההארכה להם: "ומהם מי שמאריך לו כדי לחזק עליו את העונש, כמו שהציל את פרעה מעשר מכות וטבעו בים, כאמרו ונער פרעה וחילו בים סוף". ואף שרס"ג הדגיש בדבריו את פרעה, אפשר שעוד מצרים נכללו בעניין הזה, וכעולה מן הפסוק שהביא רס"ג "פרעה וחילו". ולגופם של דברים, נראה שדברי רס"ג ודברי בעל אור החיים יכולים לדור בכפיפה אחת ולהבהיר צדדים שונים ומשלימים בהנהגת ה' עם המצרים. לאמור: מתחילה נהג ה' עם המצרים במידת הרחמים והשאירם בחיים כדי שיחזרו בהם מרשעתם, ומשלא חזרו, או אז הוברר שעמידתם במכות הייתה לרעתם, להכביד עליהם את עונשם ממכה למכה עד טביעתם בים סוף. סעד לתובנה זו מצאנו במדרש תנחומא, בשלח, טו: "וכן במצרים לקו במכות אולי יעשו תשובה, כיון שלא עשו תשובה לא נשאר בהם עד אחד", ועיינו עוד שם דוגמאות נוספות להנהגת שמים זו. וראו גם: דרשות

ופירושי רבינו יונה גירונדי, לעיל הערה 45, עמ' צה-צו, שהבהיר כי הנהגת ה' עם המצרים בעשר המכות הייתה הדרגתית, מן העונש הקל אל העונש הקשה ממנו עד שפגע בנפשם והמיתם, וזאת כדרך ה' בחסדו ובטובו: "כשמעניש החייבים יענישם מעט מעט אולי ישובו".

60 על כך שהשאיר ה' למצרים אפשרות להתקיים במכת דם מתוך התחשבותו בהם עמוד רנ"ה וייזל בחיבורו רוח חן, לעיל הערה 44, עמ' 158, וכן התייחס בהרחבה רבה לעשר המכות כולן והבהיר את סדרן, מגמתן ופרטים רבים בהם. ראו שם, פרשה יב, עמ' 210-224.